

A HÁROM „T”

Tudósnevelés, Támogatások, Távozások,
különös tekintettel a XX. század első felére

T. KISS TAMÁS

A rendszerváltozás előtti évtizedekhez mérten az 1989–90-et követő évektől igencsak megszorodtak a két világháború közti magyar kormányok kultúrpolitikájával/oktatáspolitikájával foglalkozó publikációk. Az irányultságukban (és árnyaltságban is) erősen polarizált megközelítések abban egyetértettek – legalábbis konszenzust jeleztek –, hogy a trianoni magyar államiságnak rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástere volt. A külső hatalmi viszonyok kényszerén túl az ország belső egyensúlyi viszonyai sem kedveztek a nagyszabású reformoknak. Már csak azért sem, mert a revíziós törekvések, illetve a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódást szorgalmazók szándékai eleve ambivalens helyzetet teremtettek, a háború előtti rend restaurálásának igényéről már nem is szólva.

A trianoni békediktátum utáni körülményekből származó felismerés – miszerint a korábbi, a dualista alapokon nyugvó államnemzet-értelmezés érvénytelené vált – valamennyi tudományterületen érezte hatását. Új nemzetmegtartó erőre (kohézióra, ideológiára) volt szükség. Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma. (Az ország vezető politikusai tisztában voltak az 1910-es népszámlálás adataival, a történelmi Magyarország etnikai térképével, azzal, hogy a magát magyarnak valló népesség az ország középső részén koncentráldott. Az elszakított térségek – Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság – egy része azonban továbbra is zömében magyarok lakta terület volt.)

Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalom meghatározását nemcsak a trianoni határokon kívüli magyarság egységes kultúr nemzetként való elismertetése és összetartása igényelte, hanem az a felismerés is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején fokozatosan romló külföldi megítélésen, a nem, alig vagy tévesen ismert magyarságképen javítani kell.¹

1 Két nemzet történetében jelenik meg alapvetően a „Nyugat védőbástyája” szerep. Az egyik Lengyelország, amely az ortodox kelettől (az ortodox oroszoktól) védi Európát, a másik Magyarország, amely az iszlám terjedése elé igyekszik gátakat állítani. „Egyes nyugati

Nemcsak önmagában a korrekció miatt, hanem a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése érdekében is. Ehhez elsősorban olyan korszerű szakemberképzés megteremtésére volt szükség, amely lehetővé tette a nemzetközi tudományos életben közlekedni tudó magyar kutatók, a magyar tudományos elit megjelenését.

Az alapok lerakására Klebelsberg Kuno² (1875–1932) vállalkozott. A liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanult Klebelsberg pontosan érzekelte a korszak tendenciáit, a hazai liberalizmus modern, polgári meghaladására tört, ám az általa (is) képviselt magyar újkonzervativizmus liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkéstek, mert kezdettől elvállalták az ókonzervatív állások védelmét is.

történészek szerint a 17. század végén, amikor megindult a török kiszorítása Európából, akkor Magyarország »a nemzetközi politika országútján keresztben állt«, következésképpen a magyarságot a korabeli európai közvélemény nemhogy nem tekintette a »kereszténység védőbástyájának«, hanem inkább »ellenségnek« tartotta. Majd a 19. század derekán az osztrák »nagynémet« propaganda szorgoskodott nagy erővel azon, hogy Magyarországot Európától minél jobban elszigetelje, a kiegyezés évtizedeiben pedig a kárvallott nemzetiségi mozgalmak jószereivel azokat a vádak terjesztették a magyarság ellen, amelyeket korábban az osztrákok állítottak rólunk. A világháború öldöklő esztendeiben a Magyarország elleni propaganda ezeken a jól lecövekelte síneken futott tovább» – írja Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 241. p. Lásd még Kosáry Domokos (1985): *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében*. Budapest, Akadémiai, 29. p.; Köpeczi Béla (1976): *„Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, Akadémiai, 384. p.

- 2 Klebelsberg származásáról, családjáról, neveltetéséről lásd a kötetben: „Eszmények nélkül nem lehet élni”. Lásd még Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, MTA.

Az 1945 utáni években Klebelsberg »a fasizmus hazai szállásadójának, a kultúrfölény imperialista képviselőjének«, később »csak« a neonacionalizmus megteremtőjének és kimunkálójának minősült. Csupán »zárójelben« került megemlítsékre, hogy nevéhez alkotások egész sora is fűződik. (Lásd Kemény Gábor, Simon Gyula, Balogh Sándor, Kerényi György, Szabolcs Ottó, Tar Károly, Sárközi István és mások tanulmányait.) Klebelsberg Kuno tevékenységének tárgyilagos értékelésére és személyének rehabilitására irányuló törekvés a rendszerváltozás előtti évtizedekben Glatz Ferenc, Móra László, Tőkéczi László, T. Kiss Tamás és Romsics Ignác nevéhez fűződik. A rendszerváltozás után számos történész, kutató és politikus figyelme fordult Klebelsberg Kuno munkássága felé. Többek között: Bakos István, Bogoly József Ágoston, Haág Zalán István, Hencz Péter, Kékes Szabó Mihály, Kiss Róbert Károly, Klebelsberg Éva, Koncz Sándor, Ladányi Andor, Mann Miklós, Marosvári Attila, Miklós Péter, Nagy Péter Tibor, T. Molnár Gizella, Sipos József, Sneider Márta, Szabó Miklós, Székelyné Kőrösi Ilona, Ujváry Gábor, Zombori István és még sokan mások publikációi fémjelzik ezt a törekvést.

Klebsberg maradéktalanul bízott benne, hogy a trianoni határok csak időlegesen, és az eljövendő új világban a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak majd egymással. Nem volt kétséges számára, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” a teljesítményt előállító tudás, mint ahogy az sem, hogy a tudományos (természettudományos) szakemberképzést kiemelten, s nemzetközi perspektívákba helyezve kell kezelni. Ezért törekedett – a közhangulattal dacolva – együttműködésre a „bűnös antant kormányokkal”, s kereste számos nyugati tudományos szervezetrel a szakmai kapcsolatot.

„Nekünk létérdekünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között meglegyen”³

A trianoni békediktátum után kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai-társadalmi miliőben Klebsberg – annak ellenére, hogy maradéktalanul bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását – minisztersége idején folyamatosan arra kényszerült, hogy indokolja (szak)tudományos szakemberképzési törekvéseit.

Beszédeiben és cikkeiben – különböző variációkban – gyakran hangoztatta, hogy az ország csak akkor lesz képes felzárkózni a Nyugathoz, „ha elérjük azt, hogy az élen minden terén olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik [...]. Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütik meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejcsóválva vagy szánakozó mosollyal nézzék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a XX. század harmadik évtizedébe bizony-bizony nem egyszer alig illenek be.”⁴

A magát gyakorlatias miniszternek tartó Klebsberg a felzárkózás egyik leghatékonyabb eszközének az új alapokra helyezett ösztöndíjrendszer kimunkálását és bevezetését tekintette. A háború előtt alapított ösztöndíjak anyagi alapját a fix kamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”.⁵ A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én a következőket mondta. „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve vagy nincs, függ azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni? Jól tudom,

3 Gróf Klebsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Budapest, 1927, Athenaeum, 552. p. A továbbiakban BCT.

4 BCT, 332. p.

5 Uo. 325. p.

hogy ezen a téren bizonyos szkepszissel fogunk találkozni. Jól tudom, hogy sokan lesznek, akik azt fogják mondani, hogy a tanítóság hány gyermekben fog különös tehetséget felismerni, aki később középszerűnek fog bizonyulni, vagy pedig hányszor fog az előfordulni, hogy a nagy tehetségek nem fognak felismertetni. Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogyha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”⁶ Tiszteletbeli bölcsész-doktorrá avatásakor Pécsen megtartott beszédében elhatárolta magát a vádtól, miszerint számára az elitképzés csupán ezért fontos, hogy „három-négyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra „termékével” – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában érzékletesen ecsetelte, ha „nem jó az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibázottak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas kultúrának a laboratóriumaiiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító [...] sem terjeszti a művelődést.” „Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel.”⁷

A Nyugathoz kötődést és kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvekre is hivatkozott. Glatz Ferenc kimutatta, hogy a történelem ilyenén interpretálása a két világháború között – különösen az 1920-as években – már önmagában is politikai állásfoglalást jelentett.⁸ Az ismert és neves történész, Szekfü Gyula (1883–1955) *A magyar állam életrajza* című, 1916-ban német, majd magyar nyelven is megjelent munkájában alaptételként hangsúlyozta a „keresztény-germán kultúrközösséget”. Ez a kultúrközösség lényegében az egykori Német-római Birodalom kereteit kívánta kijelölni, amelyhez szervesen kapcsolódnak a „közép-európai hatalmak” (lényegében a központi hatalmak), a kultúrközösségnek tehát Magyarország is alkotórésze. Klebelsberg Kuno gyakorta említette, hogy „a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolútizmus és forradalmak, mint nagy európai eszméáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai művelődés végső határai”.⁹

6 BCT, 547. p.

7 Uo. 487., 553. p.

8 Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth; Glatz Ferenc (vál., előszó, jegyz.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, Európa.

9 BCT, 60. p.

Klebensberg – mint valamennyi szellemtörténész – úgy vélte, tőlünk keletre azért nem létezik Európa, mert itt nem lelhetők fel sem azok a művészeti stílusok, sem azok a politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet sok tekintetben hamis, mert nem számol a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásaival, illetve azzal, hogy kulturális fejlettségi fokunk nem valami titokzatos, jogilag vagy „népfajilag” megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem történelmi-társadalmi-gazdasági fejlődésünk jellegzetességeinek következménye. Azt a tanulságot viszont valóban kínálja a történelem, hogy elsősorban a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban ebből azt a következtetést vont le, hogy a magyar nemzeti függetlenség: azaz a magyar fejlődés önállósága mindig akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba jutni Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsolták.¹⁰ Klebensberg a Nyugathoz kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”,¹¹ egyben történelmi indokot keresett a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebensberg Kuno – miniszterelnökével, az erdélyi birtokait elveszítő Bethlen Istvánnal ellentétben, akinek figyelme inkább a határokon túl rekedt magyarság felé fordult – a tárca tudománypolitikáját az egyetemes horizontok felé terelte. A tudomány terén Klebensberg Bécset, Rómát, Berlint, Londont és Egyesült Államokat tekintette mérvadónak.¹² Széchenyi Istvánt például többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József tevékenységében pedig azt értékelte, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszmeáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”.¹³ A túlságosan a Nyugatra koncentráló Klebensberg figyelme nemigen terjedt ki az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban maradt tehetséges magyar fiatalok támogatására.

Klebensberg érvei között gyakran szerepelt, hogy csak akkor alakulhat ki sokrétű és elmélyült kapcsolat Magyarország és a nyugati társadalmak, illetve tudományosság között, ha a magyar szakemberek nem csupán európai színvo-

10 Szigeti József (1964): *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, Kossuth, 133. p.

11 BCT, 552. p.

12 Vajda Barnabás (2004): A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebensberg Kuno levelezésében. *Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. <http://66.249.93.104/search?q=cache:7Yem0gQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szempl-Letoltve:2009.02.09>.

13 BCT, 637–638. p.

nalon értenek szakmájukhoz, hanem eredményeiket idegen nyelve(ke)n is képesek közvetíteni. Az egyik legnagyobb problémának azt tartotta, hogy „[k]iváló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagyrabecsülésben részesülnek, az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni”.¹⁴

Korabeli kormányzati törekvések a tudományos szakemberképzés,
a fiatal kutatók képzése érdekében

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáit¹⁵ a külön-külön is mintegy tíz évig regnáló két kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelezte. Történelmi tények igazolják, hogy Klebelsberg „a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról” szóló törvényjavaslatával, majd az elfogadott törvénnyel (1927. évi XIII. tc.) sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak letételéhez és a tudományos szakemberképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály vagyonának elkobzott része biztosította.

A 1927. évi XIII. tc. segítségével Klebelsberg

- legitimizálta sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtését és kapcsolattartását a Nyugattal;
- állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását;
- kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához.

A törvény hét paragrafust tartalmazott.¹⁶

1. § Tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzése.
2. § A külföldi magyar intézetek szervezete.
3. § Az ösztöndíjtanács felállítása.
4. § Az ösztöndíjtanács szervezete.
5. § Az ösztöndíjakra való jelölés.
6. § Az ösztöndíjakkal kapcsolatos előnyök és köteleességek.
7. § Végrehajtási záradék.

¹⁴ BCT, 322. p.

¹⁵ A nemzetpropaganda külföldi elősegítése érdekében a Külügyminisztérium is bekapcsolódott a kormányzati tudománypolitika megvalósításába. Sok esetben a tárca politikai hírszerző osztálya készítette elő a tudósok, tanárok, diákok külföldre utazását, közreműködött a diák- és oktatócserék megszervezésében. Az osztály támaszkodott a 15 szövetségből 1920. február 9-én megalakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségére (MEFHOSZ) is. Pritz (1995) 247–248. p.

¹⁶ BCT, 180–184. p.

A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,¹⁷ valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgálnak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphatnak azok a középfokú intézeti tanárjelöltek is, akik az angol, francia, német, valamit olasz nyelv és irodalom oktatására készülnek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren – úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén – kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van.

A törvény alapján:

- A vallás- és közoktatásügyi miniszter a külföld legfőbb művelődési központjaiban az ottani tanulmányok megkönnyítése és az ösztöndíjasok vagy kutatók elhelyezése végett magyar intézeteket létesített.

- Olyan külföldi városokban végzendő tanulmányokra, amelyekben nincsenek magyar intézetek, a kulturális kormányzat kézi ösztöndíjat biztosított, ezek azonban külföldi college-okhoz lehettek kötve.

- A tudományos munka előremozdítására Magyarországon egyszeri kutatási segélyek vagy évi ösztöndíjak szolgáltak.

- Az ösztöndíjak fedezésére és a külföldi magyar intézetek fenntartására a következő források szolgáltak: a Nemzeti Közművelődési Alapítvány jövedelmének egy része, a vallás- és közoktatásügyi miniszter kezelésében lévő alapok és alapítványok jövedelmének e célra fordítható összegei, az állami költségvetésben szereplő ösztöndíjkeret, az esetleges adományokból rendelkezésre álló összegek, valamint a volt ösztöndíjasok által későbbi boldogulásuk idején visszatérített pénzek.

Klebensberg Kuno az ösztöndíjrendszer szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek (egyszeri felajánlások), sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztön-

17 Klebensberg Kuno (1929): A háború utáni magyar tudománypolitika. In *Magyarok a kultúráért*. Budapest, A Magyar–Francia Kultúrliga Kiadása, 207–214. p.; Kornis Gyula (1932): A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy. In Karczag Vilmos (szerk.): *A magyar állam élete*. Budapest, A Magyar Állam-élet Monográfiája Kiadóvállalata, 27–50. p.; Ujváry Gábor (1998): Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. *Limes*, 1. sz.; Ujváry Gábor (1995): „Iskola” a határon túl. A Római Magyar Intézet története 1912–1945. *Levéltári Szemle*, 4. sz. 3–37. p.; Romsics Ignác: Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „magyar intézet” a két világháború között. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, 1989; Ujváry Gábor (2008): „A magyar kultúra külföldi őrszemei”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. – Letöltve: 2008. 10. 06.

díjait is, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették a gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A VKM éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.¹⁸

Hóman Bálint (1885–1951), az 1930-as évek kultuszminisztere (1932. 10. 1.–1938. 05. 13.; 1939. 02. 16.–1942. 07. 3.) kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos szakemberképzés és intézményrendszer fejlesztését. A tudósképzés támogatását kormányközi egyezményekkel igyekezett elősegíteni. „Szellemi” együttműködési szerződést kötött Lengyelországgal (1935. évi XVII. tc.), Olaszországgal (1935. évi XVIII. tc.) és Ausztriával (1935. évi XIX. tc.), továbbá Németországgal (1937. évi V. tc.), Észtországgal (1938. XXIII. tc.), Finnországgal (1938. évi XXIX. tc.), Japánnal (1940. évi XXI I. tc.) és Bulgáriával (1941. évi XVI. tc.). A törvényben kihirdetett egyezmények – többek között – tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcserét, az ösztöndíjakok kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett a francia, amerikai és angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. Tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal.¹⁹

Konkrét lépések, ösztönzések és ösztöndíjak

A Klebelsberg Kuno által létesített és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott, a magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszere tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter (hivatalból), 1928-tól pedig az 1927. évi XIII. tc.-kel létrehozott Ösztöndíjtanács intézte az ügyeket. A testület elnöke Berzeviczy Albert (1853–1936), az MTA elnöke, alelnöke Ilosvay Lajos (1851–1936) egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója pedig Domanovszky Sándor (1877–1955) egyetemi tanár volt.

Klebelsberg Kuno tudományos szakemberképzési törekvéseit és az 1920-as évek hazai tudományos életét a kormányzati megrendelésre készült, Magyar

18 XV. Törvénycikk az 1925/26. évi költségvetésekről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1925. évi június hó 27-én kiadott 10. számában. XI. Törvénycikk az 1927/28. évi költségvetésről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1927. évi június 30-án kiadott 5. számában. XXXIII. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1928. évi június hó 29-én kiadott 19. számában. XXXI. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1929. évi június hó 29-én kiadott 15. számában. XX. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1930. évi július hó 1-én kiadott 13. számában.

19 Ujváry (2008) i. m. 40–41. p.

Zoltán (1888–1945)²⁰ által szerkesztett és 1927-ben kiadott, *A magyar tudomány-politika alapvetése* című tanulmánykötet foglalta össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen nagy segítséget nyújtó három magyar intézetről – Berlin (1927), Bécs (1924), Róma (1927/28) – szóló fejezet. Magyary Zoltán kötetbeli tanulmánya bemutatta, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színezete és irányultsága. Bécsbe elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. A kötet kitért azokra a nyugati kapcsolatokra is, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a hazai tudományos szakemberképzés fejlesztéséhez. Ilyen volt például a Michigan Agricultural College. A magyar–amerikai tanár- és diákcseré ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál (ebben az időszakban az Eötvös Kollégium kurátora, másrészt nemzetközi hírnévnek örvendő – angolszász kapcsolatokkal rendelkező – egyetemi professzor) elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola az 1924/25-ös tanévben két magyar tudóst is meghívott, Doby Géza agrokémikust, a Közgazdaságtudományi Kar rendes tanárát és Kotlán Sándort, az Állatorvosi Főiskola kórbonctani tanszékének segédtanárát; személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesültek. A fejlett mezőgazdasági oktatás és mezőgazdasági kultúra megismerése mellett a hazai mezőgazdaság számára az is nagy előnnyel járt, hogy 1926-ban fél évig az agrogeológus Ballenegger Róbert, a Kertészeti Tanintézet tanára folytathatott tanulmányokat az Egyesült Államokban, és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti Állatorvosi Főiskolán. Sikerült elérni, hogy a pennsylvaniai Lancasterben, a Franklin and Marshall College-ban főiskolai szintű magyar nyelvű oktatás kezdődjön; itt az Egyesült Államokban működő református egyház állított fel 1921-ben magyar tanszékét. A lancasteri főiskolán két–nyolc félévre terjedő rendszeres előadásokat szerveztek magyar nyelvből, irodalomból és történelemből, illetve Magyarország földrajzából. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az Institute of International Education. Célja a nevelés egyetemes előmozdítása könyv- és tanárcsere révén. Az Institute megalakulását főleg az tette aktuálissá, hogy a világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetemait. Korábban Németország volt a külföldi diákok „centruma”. Az 1920/21-es tanévben már 8357-en tanultak Amerikában, míg a német egyetemeknek 6334 idegen hallgatója volt. Kíváncsossá vált, hogy minél több a magyar diák jusson el Amerikába, de a magas költségek miatt ezt csak az ösztöndíjasok teheték meg, ösztöndíjakban viszont az első világháború utáni

20 Magyary Zoltán (1888–1945) jogtudós, a magyar közigazgatás-tudomány megalapozója. 1910–1930 között a VKM munkatársa, 1925-től a tudománypolitikai, 1927-től az egyetemi ügyosztályt is irányította. 1930-tól a budapesti tudományegyetem tanára, az általa létrehozott Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet igazgatója.

években csupán a győztes országok diákjai részesülhettek az amerikai egyetemeken. 1924-ben egy magyar egyetemi hallgatónőnek sikerült megszereznie a Bryn Mawr College ösztöndíját. A következő évben már kapcsolat alakult ki az Institute of International Educationnal, melynek révén a magyar diákok hat ösztöndíjas helyet kaptak. Ezeket az ösztöndíjakat (személyenként 800–1000 dollárt) a poughkeepsiei Vesser, a bostoni Radeliffe, northamptoni Smith, a South Hadley-i Mount Holyoke, a Wellesley és a New York-i Teachers College-ok biztosították. Az 1926/27-es tanévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok a Smith, a Vesser és Radeliffe College-okba, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre jutott be. A lexikográfus Ország László (1907–1984), az amerikanisztika hazai megteremtője az USA-ban, a Rollins College támogatásával fejezhette be nyelvtudományi tanulmányait. Az ösztöndíjasok útiköltségét (Amerikába és vissza) a kultuskormány fedezte. Az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politikamentes háttér munkálkodásai-val” – szervezkedés kezdődött annak érdekében, hogy adományokkal segítsék a magyar diákok útiköltségét.²¹

A két világháború között működő ösztöndíjrendszer eredményességét Schneider Márta és Ujváry Gábor tanulmányai tekintették át.²² Bár a források bizonytalansága, illetve nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt az adatok, kimutatások nem pontosak, a két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető, a tanulmányok szerint a korabeli kormányzatok tudományos szakemberképzési törekvései viszonylag jól körvonalazhatók. Az ösztöndíjasok száma az 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig összesen 2562 fő volt. Ez a szám országonkénti bontásban 2581 említés, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság hatására bevezetett 1931. évi XXVI. tc. – amely az államháztartás egyensúlyának biztosításáról rendelkezett, s nagymértékben

21 Magyary Zoltán (szerk.) (1927): *A magyar tudánypolitika alapvetése*. Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 454–472. p.; Vajda (2004) i. m.; Ujváry (2008) i. m.; Pritz (1995) i. m. 243. p.

22 Ujváry Gábor (1993): Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 3. sz. 37–46. p.; Ujváry (2008) i. m.; Schneider Márta (1988): *Külföldi ösztöndíjasok (1924–1942)*. Budapest. Kézirat; Schneider Márta (1989): Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, 205–216. p. Lásd még Pritz Pál (1994): Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében. *Századok*, 6. sz. 1078–1116. p.; T. Kiss Tamás (1988): Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitika elitképzési programjáról. *Felsőoktatási Szemle*, 11. sz. 662–674. p.; T. Kiss Tamás (2007): A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről. In Lőrincz Ildikó (szerk.): *Apáczai-Napok 2006. Hagyomány és fejlődés*. Győr, 2007, 2. köt. 197–209. p.

csökkentette a kultuszminisztérium költségvetését – jelentősen befolyásolta a külföldön tanuló ösztöndíjasok számát: az Ausztriában (Bécsben) és Angliában tanulók létszáma például még a kezdő nagyságrendet sem érte el. A csökkenés még jelentősebb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíjhelyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette, egyre több féléves, sőt negyedéves ösztöndíjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának a gyarapodása idézte elő, hanem a megszaporodott alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak (Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület).²³

A harmincas évek második felétől egyre nehezebb lett a nyugat-európai országokba irányuló kapcsolatok építése, Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára (a Mitteleuropaiweher Wirtschaftstag például évenként húsz fiatalot fogadott).

Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióit Teleki Pál töltötte be, egészen vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig (1938. május 14.).²⁴ Az intézetek működése hatékonyabb lett, a Horthy-rendszer értelmiségi elitképzésének legfőbb bázisává váltak.

A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek, és a meglévők egy része is kiadatlan maradt. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban nem tanulhatott magyar diák. Nyugat-Európában csupán néhány British Council- és francia köztársasági ösztöndíjas tanult. Növekedett viszont az érdeklődés Bécs iránt. Ösztöndíjasokat Németországba, Olaszországba és Svájcba lehetett küldeni, a kiadatlan helyek terhére is. Az 1941/42-es tanévben bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott az ösztöndíjhelyek száma.

Országokénti bontásban vizsgálva három ország emelkedett ki a sorból: Ausztria, Németország és Olaszország. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horthy-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ausztriát, Németországot és Olaszországot Franciaország követte, jöllehet fele annyi ösz-

23 Teleki Pál gyűjtése, *Deutscher Akademischer Austauschdienst*. New York, 1938, Institute of International Education.

24 Az Ösztöndíjtanácsot Bakay Lajos (1880–1959), Domanovszky Sándor (1877–1955) és Heller Farkas (1877–1955) képviselte. A Magyar Nemzeti Múzeum részéről Herzog József (1880–1941), a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségétől pedig Pasteiner Iván (1887–1963) vett részt a testület munkájában. A kuratórium kinevezett tagjai: Eckhardt Sándor (1890–1969), Gerevich Tibor (1882–1954), Hüttl Dezső (1870–1946), Magyary Zoltán (1888–1945), Szekfű Gyula (1883–1955) és Szent-Györgyi Albert (1893–1986).

töndíjast fogadott, mint Németország, másokhoz viszonyítva azonban így is többet.

Összességében a legtöbb ösztöndíjas Németországban tanult, összesen 633 fő. Számuk gyarapodását főként az 1937/38-as tanévtől erőteljesen növekedő alapítványi és csereösztöndíjak idézték elő. Az ösztöndíjak különféle formáit (a bécsit és a berlinit) összevetve azt lehet megállapítani, hogy az állami ösztöndíjak száma – egy fővel – Ausztriában a több. Vagyis a németországi ösztöndíjak számát nem az állami ösztöndíjak, hanem a többi államhoz viszonyítva magasabb alapítványi, csereösztöndíjak és törvényhatósági ösztöndíjak növelték.

Az ösztöndíjak összesítése alapján a második helyet Olaszország foglalta el. Rómában 550 fő tanult. Itt az olasz állami és csereösztöndíjak, illetve az egyházi ösztöndíjak növelték meg a létszámot. Az olasz állami és alapítványi helyek a magyar állami helyek csökkenésének arányában növekedtek. Az 1931/32-es tanévtől a magyar állami ösztöndíjak száma 20-ról 9-re csökkent, az olasz állami ösztöndíjaké viszont 10-ről 15-re gyarapodott.

A harmadik helyet Ausztria, pontosabban Bécs foglalta el. A bécsi Collegium Hungaricumban 530-an tanulhattak. Itt a legtöbb az állami ösztöndíjas, az alapítványi és a csereösztöndíjak száma elenyésző volt.

Franciaországban alapvetően két ösztöndíjforma játszott meghatározó szerepet: a magyar állami ösztöndíjak és a francia kormány ösztöndíjai. A francia kormány a tudományos kapcsolatok előmozdítására 1921-ben tíz, 1922-ben hat, 1923-ban tíz, 1924-ben nyolc egyetemi hallgató és két tudós részére adományozott havi 600 francia frankkal járó ösztöndíjat. Az ösztöndíjak felének odaítélését a francia kormány a magyar kormányra bízta, a többi odaítélésében szabadon járt el. A francia kormány az 1926/27-es tanévre hat, egyenként évi 7500 francia frankkal járó ösztöndíjat adományozott a magyar kormány véleményének figyelembevételével. Cserében a magyar kormány is létesített francia ösztöndíjakat: az 1925/26-os tanévben tizenkettő, a következő tanévben pedig húsz helyet biztosított. Megfigyelhető, hogy 1930-tól a magyar állami ösztöndíjak száma csökkent, a francia állam által biztosított ösztöndíjaké viszont gyarapodott, egészen az 1939/40-es tanévig.

Valószínű, hogy az Egyesült Államokba utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan, nem tükrözi a valóságot. A források ugyanis nem minden esetben tüntették fel, hogy a fiatalok milyen típusú ösztöndíjjal utaztak ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik csupán kiutazási költségeiket kapták az ösztöndíjas költségkeretből. A statisztikák a gazdasági válságot követően, majd később, 1935-től politikai okok miatt nem tartalmazták az állami ösztöndíjjal Amerikába utazókat. Az alapítványi és csereösztöndíjak viszont szinte ebben az időben jelentkeztek és ettől kezdve mutattak viszonylag állandó számot.

Az 1925/26-os tanévben Oxfordban három, Cambridge-ben két, Abedeenn-

ben négy, Londonban öt ösztöndíjas tanult. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet.

Az országok közül Svájc és Görögország emelkedett ki még a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemre méltó: a második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a béke-években. A görögországi tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé.

Meg kell még említeni Finnországot, Svédországot, Lengyelországot és Észtországot. Járt ösztöndíjas Mongóliában és Indiában is. Ezekbe az országokba főként kézi ösztöndíjjal utaztak és tanultak a fiatalok.

Az ösztöndíjak között az állami ösztöndíjak voltak a meghatározók, az összes mintegy 59,3%-a. Ezt az alapítványi ösztöndíjak követték 11,3%-kal, illetve egyéb államiak 9,6%-kal, majd a csereösztöndíjak következtek 7,2%-kal. Amennyiben a kézi és a tansegélyes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. (Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak.) A magyar állami ösztöndíjhelyek csökkenésével párhuzamosan majdnem azonos időben valamennyi ország kormánya növelte különböző fajtájú ösztöndíjait.

Nem kormányzati szervezetek törekvései a hazai tudományos szakemberképzés érdekében

Klebensberg Kuno arra is energiát fordított, hogy megfelelő kapcsolatokat építsen ki olyan nyugati szervezetekkel, amelyek képesek (és hajlandók) voltak a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer megalapozását és a szakemberképzést támogatni. Az ismert dokumentumok szerint különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. „A Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfölényhez és hasonlókhöz – írja Palló Gábor. – A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz.”²⁵ A klebensbergi törekvések mögött felfedezhető volt egy külpolitikai színezetű szándék is. Úgy vélte – egyébként joga-

25 Palló Gábor (1997): Tudomány és civil társadalom: a Rockefeller alapítvány magyarországi tevékenysége. *Magyar Tudomány*, 2. sz. 237–240. p.; uő: A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet-Európában a két világháború között. *Minerva*, 1993. 3. sz.; Magyary (1927) i. m. 454–472. Megjegyzendő, hogy a művészek és a modern művészetek vonatkozásában töltött be hasonló szerepet a két világháború között a Guggenheim Alapítvány. Az alapítványt Solomon Guggenheim (1861–1949) és felesége, Irine hozta létre 1937-ben. Célja a Hitler által „elfajultnak” nevezett művészetek képviselőinek megmentése és támogatása volt.

san –, hogy a nyugat-európai és amerikai egyetemeken tanuló magyar fiatalok majdani személyes kapcsolatrendszere hasznot hozhat az országnak. A külföldre utazó magyar diákok ezért minden esetben eligazítást kaptak a külügyminisztériumtól, hogy megfigyeléseikről adjanak tájékoztatást.²⁶

Az alapítványt John Davison Rockefeller (1839–1937) 1913-ban hozta létre New Yorkban „az emberiség jólétének az egész világon való emelése” érdekében, mintegy 530 millió dollár alaptőkével. Elnöke George E. Vincent (1864–1941) volt. Az alapítvány céljai megvalósítására három hivatalt állított fel: 1913-ban a Nemzetközi Egészségügyi Hivatalt (International Helth Board), amelynek fő feladata a közegészségügy gondozása. Európai képviselője Lelskar M. Gunn volt. A kínai orvosi hivatal (China Medical Board) 1914-ben jött létre. Az Orvosképzési Osztály (Division of Medical Education) 1919-ben alakult meg, az orvosképzés előremozdítása érdekében. Az alapítvány viszonylag jelentősebb összegekkel (havi 120 dollár) támogatta a külföldi tanulmányutakat, utalt ki ún. helyi ösztöndíjakat, lehetett pályázni laboratóriumi kutatások támogatására és kísérleti állatok beszerzésére. A klinikákat, kutatóintézeteket könyvküldeményekkel és orvosi műszerek adományozásával is segítette. Az osztály európai képviselője Henry O. Eversole volt. Az ifjabb John D. Rockefeller 1923-ban megalapította az International Education Boardot. Elnöke Wickliffe Rose (1862–1931), állandó európai képviselője a fizikai és biológiai tudományokra Augustus Trowbridge (1870–1947), a mezőgazdaságra pedig Claude B. Hutchison (1885–1980).²⁷

A kelet-európai működését az 1920-as években megkezdő Rockefeller-szervezet két alapvető célt tűzött ki maga elé: a természettudományok fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvosképzés korszerűsítését. Az alapítvány képviselői felkutatták az ígéretes fiatalokat, és felkínálták nekik, hogy nyugat-európai országokban vagy az Egyesült Államokban tanuljanak tovább. Tevékenységét mindemellett az is motiválta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban ellensúlyt képviseljen a német dominanciával és a szovjet kommunista veszéllyel szemben, és támogassa a liberális, demokratikus erőket.

Az alapítvány kezdetben tartózkodóan viselkedett Magyarországgal szemben, miután azonban az ország a Népszövetség tagja lett, a nemzetközi szervezet a magyar felkérésre, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét, igent mondott. Az alap tevékenysége alapvetően három területre terjedt ki: intézmények létesítésére és működésük segítésére, laboratóriumok, kutatóhelyek felszerelésére és ösztöndíjak nyújtására. Korántsem a teljesség igényével, csupán az alapítvány szerteágazó munkálkodásának érzékeltetése miatt néhány támogatási forma. A Rockefeller Alapítvány Magyarországon hat kiemelt intéz-

26 Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 257–259. p.

27 Magyary (1927) i. m. 454–472. p.

ményt támogatott. Mintegy 245 ezer dolláros támogatásával 1927-ben megépült az Országos Közegészségügyi Intézet (1925. évi XXXI. tc.), amelynek vezetője Johan Béla (1889–1983) egyetemi magántanár lett. Az intézet – amelyben több Rockefeller-ösztöndíjas dolgozott – 1925–40 között összesen 370 ezer dollárnyi támogatásban részesült. Az alap hozzájárult a budapesti, a szegedi és a pécsi tudományegyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézet és az Országos Kémiai Intézet működési költségeihez. Segítségével Szegeden 1937-ben, majd Debrecenben is Ápolónőképző Intézet létesült, megszervezték a speciális zöldkeresztes védőnőképzést, közegészségügyi laboratóriumokat hoztak létre. Anyagilag is támogatta az egészségházak hálózatának megteremtését, a tüdő- és nemibeteg-gondozó intézetek megszervezését. A Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ a bankoktól, gyáraktól, biztosító intézetektől összegyűjtött pénzzel segítette a program megvalósulását.²⁸ Amikor 1931-ben a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében Rockefeller-ösztöndíjasként kutató Szent-Györgyi Albert hazajött Magyarországra, a Rockefeller Alapítvány 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. Az alapítvány kérésére létrehozott tudományos tanács Szent-Györgyi Albert elnökletével rendelkezett a támogatások célszerű felhasználásáról. (A támogatásból jutott a fizikus Bay Zoltán által létesített laboratóriumnak is.) Az alapítvány később is támogatta a szegedi egyetemet.

A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben ez is jól jött. Zemplén Géza (1883–1956) professzor a Műszaki Egyetemen létesült Szerves Kémiai Intézetet például aligha tudta volna az 1930–34 között kapott segélyek nélkül fenntartani. Támogatásban részesült a Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Közöttani Tanszéke és a Soproni Botanikus Kert. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket, hanem később is. Az MTA Csillagvizsgáló Intézete például megkapta a háború alatt beszerezhetetlen kiadványokat, az *Astrophysical Journal* 1942–46, illetve az *Astronomical Journal* 1941–47 között kiadott köteteit.

Klebelsberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatot jól példázza az a levél, amelyet 1932. június 6-án írt (már nem miniszterként) az alapnak: a Természettudományi Nemzeti Alap számára és az ösztöndíjak fedezéséhez kért segítséget. „Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengő-t bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengő-re apadt –

28 Nyolcvan éve kezdte meg működését az Országos Közegészségügyi Intézet. <http://209.85.129.132/search?q=cache:gMxiK8KzG1gJ:www.oek.hu/oekfile.pl%3Ffi> – Letöltve: 2009. 02. 09. Gayer Gyuláné: *A zöldkereszt a „produktív” szociálpolitika része*. <http://209.85.129.132/search?q=cache:zcc3pxmCyyvJ:www.fszek.hu/szociologia/zss>. – Letöltve: 2009. 02. 09.

írta levelében. – A csökkenés itt 120 000 Pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa [...] berendezésekkel is, amelyek szükségesek a kutatásokhoz.”²⁹ Mivel az ösztöndíjakat is drasztikusan, 73,5 százalékkal csökkentették, Klebelsberg arra kérte az alapítványt, hogy segítsen „a felnövekvő tudósnevezedéken [...] és a magyar tudományon [...] az 1932/33-as kritikus költségvetési évben”. Az Ösztöndíjtanács számára 360 ezer pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.³⁰

A levélben néhány figyelemre méltó, Klebelsberg tudományos szakemberképzési stratégiáját és taktikáját jellemző gondolat is felfedezhető. A civil szerveződésű Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az autonóm szerveződésű Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében arra is gondja volt, hogy – az alapítvány alapvető célkitűzéséhez igazodva – nevesítse a segély rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosi képzés fejlesztése miatt van szükség.

Palló Gábor a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években –, a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.³¹ Az alap a fiatal és az „érettebb” tudósok, szakemberek külföldi tanulmányútjait egyaránt támogatta.³² Az International Education Board az 1924/25-ös tanévtől nyújtott ösztöndíjai átlagosan havi 120 dollárt tettek ki 12 hónapon át, de biztosították az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy a mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Az ösztöndíj célja a tudományos szaktapasztalatok nemzetközi viszonylatokban történő

29 A Klebelsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. június 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9. sz. 390. p.

30 Uo. 391. p.

31 Palló (1997) i. m. 239. p.

32 Többek között a matematikus Radó Tibor (1895–1965) 1928-ban Németországban, majd az USA különböző egyetemein folytathatta kutatásait, Angyal András (1902–1960) orvos, pszichológus 1932-ben a Yale Egyetemen tanulmányozhatta a kultúra befolyását az egyéniség alakulására. Selye János (1907–1982) Rockefeller-ösztöndíjjal ment az Egyesült Államokba 1931-ben. Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) 1933–34-ben a Harvard Egyetem gyermekklinikáján folytatott az emberi szervezet folyadékháztartására vonatkozó kutatásokat. Sántha Kálmán (1903–1956) professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön.

kölcsönös kicserélésének segítése volt. Az 1924/25-es tanévben például három mezőgazdasági ösztöndíjat adott, melyeket a földművelésügyi miniszter jelöltjei kaptak meg. Palló Gábor összesen 205 olyan személyt tudott azonosítani, aki 1956 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. „A támogatottak között a legtöbben az orvoslással összefüggő területekről kerültek ki, 75-en, valamint 19 nővér. A kémikusok száma 18, a közgazdászoké 12, biokémikusoké 5, biológusoké 6 volt, fizikus csak 4, matematikus 5, politikus, politológus 6. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak. Törő Imrétől (1900–1993), Straub F. Brunóig (1914–1996), Laki Kálmántól (1909–1983) Schulek Elemérig (1893–1964), a pszichológus Kardos Lajostól (1899–1985) Lissák Kálmánig (1908–1982) és Haynal Imréig (1892–1979), vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig (1895–1962) stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindenekelőtt talán Hevesy Györgyöt (1885–1966), aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János (1903–1957), Pólya György (1885–1987), Szilárd Leó (1898–1966), Teller Ede (1909–2003), a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás (1906–1981) és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján.”³³

A hazai tudományos szakemberképzés fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik szervezet is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, az amerikai állampolgár Smith Jeremiah nem vette fel a tiszteletdíjat, amelyet Magyarországtól kapott volna, a magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendő, a 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József Műegyetemen végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban folytathatták tanulmányaikat. Az alapítvány elnöke Domanovszky Sándor volt.³⁴ Az ösztöndíjak az 1927/28-as tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg.³⁵

33 Palló (1997) i. m. 240. p.

34 Magyary (1927) i. m. 468. p.

35 Többek között Rázsó Imre (1904–1964) gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár 1937-ben a Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével tett egyéves tanulmányutat az Egyesült Államokban és Kanadában, a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán (1897–1947). Vörös Imre (1903–1984) gépészmérnök, egyetemi tanár az ösztöndíj segítségével tett 14 hónapos tanulmányutat 1929–30-ban az Egyesült Államokban.

Klebsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” végett, a természettudományok támogatása érdekében, a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal, 1926-ban létrehozta a „félleg nem kormányzati szervezet”, a Természettudományi Nemzeti Alapot. A kutatások finanszírozásába bevonta a magántőkét is. A Széchenyi István Tudományos Társaság – amelyet (Klebsberg ösztönzésére) lényegében az ipar, a kereskedelem és a pénzvilág képviselői alakítottak meg – a gyárak, az ipari és mezőgazdasági üzemek, vállalatok adományait használta fel a gyakorlati fontosságú kutatások támogatására. A társaság szenátusának 70 választott és 10 meghívott tagja volt, az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. Állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek (ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program).

A Természettudományi Nemzeti Alap 1925–26-ban 1 millió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítését és korszerűsítését. Az alap az 1929/30. költségvetési évben 150 ezer pengővel gazdálkodott, s évente általában 18–20 kutató munkáját segítette különböző nagyságú összegekkel. Az alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. tc. értelmében a Természettudományi Nemzeti Tanács végezte. A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően Tangl Károly (1869–1940), majd Zimmermann Ágoston (1875–1963) látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól Mauritz Béla (1881–1971) végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint Szent-Györgyi Albert, Szily Kálmán (1838–1929) és Teleki Pál. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bírálták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói részesültek (45%-kal), ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok (biokémia, radiológia, gyógyszervegytan stb.) kutatását is ide sorolták. A kémia és a fizika kutatása általában azonos arányban kapott támogatást (12–15%).³⁶ A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944

36 Például Id. Issekutz Béla (1886–1979), Varga József (1891–1956) és Zemplén Géza (1833–1956) a segélyek felhasználásával értek el nemzetközileg is jelentős eredményeket kémiai kutatásaikban. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931/32-ben Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) a reverzibilis, illetve irreverzibilis elektrolitikus fém- és hidrogénleválás feltételeinek tanulmányozására; 1934/35-ben az ezüst egykristályok növekedésének vizsgálatára; 1936/37-ben pedig az elektrolitolvadékok szerkezetének kutatására kapott több ezer pengő támogatást. Lengyel Béla (1903–1990) 1932/33-ban az üveg elektrokémiai vizsgálataira, később pedig a cellulóz szerkezeti vizsgálataira részesült ezer–ezer pengő támogatásban (1939/40). Az alap 1932 és 1939

között a természettudományos kutatások összesen másfél millió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15%-a a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.³⁷

„Messzire kell menni ahhoz, hogy a (szak)ember látszódjék”,
avagy kirekesztések és kirekesztődések Magyarországon³⁸

Hosszan lehetne sorolni a tudományos nagyságok nevét, akiket a politikai-társadalmi korlátok, intézmények készítettek arra, hogy távozzanak az országból, ha nem akarták, hogy Prokusztész-ágyba kényszerülve, gáncsoskodások és rágalomok között éljék le az életüket. Munkásságuk eredményeit örökös támadás, értetlenség, irigység és rosszindulat rombolta, próbálta megsemmisíteni. Hosszan lehetne sorolni azoknak a tudósoknak a nevét is, akik külföldön világraszóló eredményeket értek el, s akikre hazájuk csupán egyetlen apropóból hivatkozhat: nevezetesen, hogy az illető szülőháza, lakóhelye az ország valamelyik településén található, rövidebb-hosszabb ideig itt vagy ott élt, tanult, dolgozott, esetleg magyar származású. A tudósaink személyét érő értetlen és érdemtelen kritikák, felfedezések és teljesítményük lekicsinylése

között folyamatos támogatásban részesítette Schay Gézát (1900–1991), aki reakciókinetikai kutatásokat folytatott.

37 Kovács Géza (1989): A tudománypolitikus Klebelsberg. *Természet Világa*, 9. sz. 386–389. p.; Móra László (1989): A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 768–775. p.; Móra László (1988/89): Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése. *Technikatörténeti Szemle*, 177–193. p.; Móra László (1990/91): A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. *Technikatörténeti Szemle*, 63–78. p.; T. Kiss Tamás (1997): *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége*. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 42. 38–49. p.; Palló Gábor (2002): A „magyar jelenség” és a kémia. *Fizikai Szemle*, 4. sz. 108–112. p. A Magyarországról emigrált tudósoknak az 1989/90 után a rendszerváltozás miniszterelnökei és az MTA elnökei is rendszeresen azt üzenték, hogy „várják” hazajövetelüket. Nem vették figyelembe, hogy a nemzetközi, európai és a hazai gazdasági, politikai és társadalmi állapotok jelentősen átalakultak.

38 Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elköszöntem tőle: „Ebből az országból távozni, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek ahhoz, hogy becsüljék.” T. Kiss Tamás (2001): „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 4. sz. 10–12. p. Továbbá T. Kiss Tamás (2008): „Akinek nincsen múltja, annak szegényebb a jelene is, avagy messzire kell menni ahhoz, hogy valaki látszódjék...” In Juhász Erika (szerk.): *Andragógiai és közművelődés. A 2006. szeptember 26–27-i Durkó Mátyás Konferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó konferenciakötete*. Debrecen, 2008, 111–115. p.

vagy agyonhallgatása, majd a legkülönbözőbb rehabilitációk, megkésett elismerések, posztumusz kitüntetések jelzik, mekkora rombolások történtek a magyar tudományos életben.

Különösen felerősödött ez a jelenség a politikai rezsimek és az általuk képviselt értékrendszer gyakori változásairól „elhíresült” XX. században. Ismert, hogy bizonyos karrierutak már az Osztrák–Magyar Monarchia idején elzáródtak. Az „úri pályák” – a jog, a politika – hozzáférhetetlenek voltak, különösen a zsidók számára, akik ezért a természettudományok művelésében és a szabadfoglalkozású pályákon keresték a boldogulásukat. Az 1920-as évek elején egyre több magyar tudós kényszerült rá, hogy nyugati országokba, elsősorban Németországba távozzon. Klebelsberg az 1920-as évek végén erőfeszítéseket tett, hogy hazahívja a külföldön dolgozó magyar tudósokat, e céllal írt vezércikket a *Pesti Napló* 1929. május 5-i számába is.³⁹ (Kezdeményezése nem tekinthető előzmény nélkülinek: 1902–1903-ban Széll Kálmán miniszterelnök azt javasolta, hogy jó munkafeltételek megteremtésével próbálják meg hazacsábítani a kivándoroltak népes seregét.) De Klebelsberg fontosnak tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam közötti összefogást, a külföldi magyarság felkarolását, azonosságtudatának ápolását is. A miniszter kultúrpolitikáját támogatta itthonról a Külföldi Magyarok Szövetsége és a *Külföldi Magyarság* (1920–1925) című lap, amely különböző adományokkal, könyvküldeményekkel igyekezett a kintiek óhaza iránti érzéseit fenntartani, és erősíteni a Magyarország iránt lojális szellemi és politikai mozgalmakat, szembeállva a meglehetősen befolyásos, 1918–19-es baloldali emigráció „minden rossz, ami a Horthy-Magyarországról” indul álláspontjával és tevékenységével. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de a lehetőséggel nem éltek.

Az elutasításban közrejátszott a *numerus clausus*⁴⁰ (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt *expressis verbis* nem mondta ki, csupán „az ország területén lakó egyes népfajokat” emlegetett – az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. A zsidó népesség ellen gerjesztett közhangulat,

39 Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, 120–131. p.

40 „[Klebelsberg Kuno] invitált meg minket Svábhegyre éppen a *numerus clausus* ügyében [...] úgy emlegette a *numerus clausus*t, mint fájó helyzetet, amelyet ő itt talált, amelynek nehézségeit és kellemetlenségeit orvosolni akarja és minket egyenesen felkért arra, hogy mi forduljunk ő hozzá, és ha mi az egyetemre be akarunk ajánlani ifjakat, akkor nagyon szívesen áll a mi rendelkezésünkre [...] éltünk is ezzel az engedelemmel, de fájdalommal kell megállapítanom, hogy az egyetemi tanács előtt nem volt nagy tekintélye a kultuszminiszter úr protekciójának.” Részlet Vázsonyi Vilmos a nemzetgyűlés indenmitási vitájában 1925. december 17-én elhangzott beszédéből. *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* I–II. Budapest, 1927, Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, II. 448. p.

a keresztény egyházak (különösen a katolikus egyház) bizonyos körei által is támogatott politikai döntés ellenére az inkriminált törvény végrehajtása nem valósult meg teljes egészében, különösen a vidéki egyetemeken,⁴¹ de alkalmas volt rá, hogy bizonytalanságot, kirekesztettséget és félelmet keltsen a hazai zsidóság körében.

A zsidó hallgatók aránya a felsőoktatásban, 1920–1935 között (%)

| | |
|------|------|
| 1920 | 10,4 |
| 1921 | 11,6 |
| 1922 | 11,2 |
| 1923 | 10,4 |
| 1924 | 9,5 |
| 1925 | 8,9 |
| 1926 | 8,2 |
| 1927 | 8,0 |
| 1928 | 8,4 |
| 1929 | 9,0 |
| 1930 | 10,0 |
| 1931 | 11,9 |
| 1932 | 12,0 |
| 1933 | 11,1 |
| 1934 | 9,7 |
| 1935 | 8,3 |

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1920–1935*.

41 „Nem csinállok titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem helyeslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözlött erre a maradék Magyarországra [...]. Hogy a pécsi egyetemre nagyobb számban mentek nem keresztény ifjak, annak egyszerű a magyarázata [...]. A budapesti egyetem úgy vélekedik, hogy a tényleg felvettek öt százaléka lehet izraelita, a pécsi egyetem pedig akként, hogy a kultuszminiszter által engedélyezett numerus clausus öt százaléka. Minthogy a pécsi egyetemenél előfordult az az eset, hogy egyes beiratkozott keresztény ifjak elmaradtak, az izraeliták pedig megjelentek, előállt az a helyzet, hogy a tényleges létszámban nagyobb volt az izraeliták száma az öt százaléknál” – mondta Klebelsberg a nemzetgyűlés indemnitási vitájában. BCT, 403–404. p. Feltételezhető, hogy az egyetemekre bejutott zsidó fiatalok aránya magasabb lehetett, mint amit a Statisztikai Évkönyv közölt. A statisztika nem tartalmazta a kikeresztelkedetteket.

A zsidó hallgatók aránya az egyetemek és főiskolák egyes fakultásain (%)

| | 1853/54 | 1883/84 | 1903/04 | 1913/14 | 1917/18 | 1920/21 | 1930/31 | 1935/36 |
|---------------------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Jogi kar | 1,2 | 17,8 | 27,5 | 18,6 | 21,0 | 10,8 | 11,4 | 7,4 |
| Orvosi kar | 26,3 | 50,0 | 46,8 | 47,7 | 51,6 | 22,1 | 14,3 | 14,2 |
| Bölcsészeti kar | 10,8 | 14,8 | 20,9 | 15,5 | 20,5 | 5,8 | 10,1 | 9,1 |
| Gyógyszerészeti kar | — | 6,2 | 27,6 | 30,5 | 34,0 | 8,8 | 10,6 | 5,8 |
| Műegyetem | 13,7 | 40,5 | 45,3 | 33,3 | 37,1 | 7,4 | 10,7 | 11,9 |
| Összesen | 9,7 | 27,6 | 30,3 | 28,6 | 34,0 | 12,6 | 10,5 | 8,3 |

Forrás: *Magyar Tájékoztató Zsebkönyv*. Budapest, 1943, Magyar Nemzeti Szövetség, 473. p.

Az első világháború idején a magyar kormányzatok indokaihoz nagyon hasonló indíttatásból vallási és faji alapú korlátozásokat vezettek be a legnevesebb amerikai egyetemeken is (Harvard, Columbia, Cornell, Yale, Boston University stb.). Noha szövetségi törvénybe nem iktatták, az egyetemi szintű korlátozások az 1950-es évekig léteztek az USA-ban. Az első példát egyébként Oroszország szolgáltatta, ahol már 1887-től – kifejezetten és bevallottan antiszemita éllel – numerus clausus jellegű jogszabályok voltak érvényben, amelyeket csak 1917-ben töröltek el. Norvégiában 1926-ban korlátozták az orvosi és műszaki hallgatók létszámát. Finnországban az 1930-as évek elején vezettek be egyféle korlátozó rendszert, Skóciában pedig a tanárképzés területén mérsékeltek a felvehető hallgatók számát.

Klebelsberg megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ambivalens módon viszonyult a jelenséghez és a törvényhez. Magatartásának ellentmondásosságát indokolhatta a sokszálú személyes kapcsolatrendszer, amely – mint kormányzati szerepet vállaló politikust – a magyarországi zsidó nagytőke képviselőihez fűzte. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. Amikor a Nemzetek Szövetsége illetékes kisebbségvédelmi bizottsága – a nemzetközi zsidó szervezetek tiltakozására – 1925 végén napirendre tűzte a kérdést, Klebelsberg Genfben „átmeneti szabályozásról” beszélt. Ám akárcsak Bethlen, a kultuszminiszter is tisztában volt vele, hogy a törvényt módosítani kell, hiszen a Nemzetek Szövetségének jelentős befolyása volt a magyar gazdaság stabilizálására, a pengő bevezetésére. A Bethlen-kormány 1927-ben ismét Klebelsberget küldte Svájcba, hogy a Nemzetek Szövetségének égisze alatt tárgyaljon a zsidóság képviselőivel. Klebelsberg, aki a nemzetgyűlésben gyakorta kijelentette, hogy „személy szerint nem ért egyet a törvénnyel”, maga dolgozta át a törvény vonatkozó passzusait, így került sor 1928 elején törvénymódosításra (1928. évi XIV. tc.). Ám mint a miniszterelnökhöz (még 1926. november 3-án) írt leveléből kiderül: „A törvényt tehát majd revideálnunk kell,

de nem azért, hogy zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük.”⁴²

Az első világháború utáni években nemcsak a numerus clausus miatt távozott külföldre, maradt idegenben számos tehetséges magyar fiatal és tudós, hanem a trianoni békediktátum okán előállt helyzet miatt is. A területe egyharmadára szűkített Magyarországon alapvetően egyetlen nemzetközi mércével mérhető egyetem maradt, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem. Az 1920-as években különösen erős vonzerőt jelentett a világháború utáni Németország – amely már a XIX. század végén is a világ számottevő tudományos centrumának számított, és szinte valamennyi tartományának volt egyeteme – az alapvetően a német kultúrkörhöz kötődő magyarországi tudósok számára.

Az 1930-as évtized közepétől Németországban alapvető politikai és értékrendszerbeli változásokra került sor, a totális hatalmat megragadó nácizmus, majd az Európában teret nyerő fasiszmus „szellemirtó”⁴³ ideológiája jelentősen átrendezte az európai tudományos élet tartalmát és szerkezetét. Számos kutató kényszerült rá, hogy még a kontinensről is távozzon. Sokan – köztük magyar tudósok – kerültek olyan helyzetbe, hogy előbb a szakmai működésük vált lehetetlenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ebből a sajnálatos körülményből adódott, hogy aránylag könnyen „megszerezhető” lett az a hatalmas szellemi érték, amelyet az emigráló tudományos szakemberek képviseltek. A fogadó államnak vagy államoknak ugyan nemegyszer nehézségeik támadtak (hiszen nem mindig voltak képesek annyi kutató/oktató munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna), a tudósok/oktatók befogadása – „megszerezése” –, a legjobbak közül történő válogatás azonban hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudományos szakemberek Nyugatra távozása, Amerikába menekülése jelentős mértékben hozzájárult, hogy a tudományosság központja Európából az Egyesült Államokba helyeződjön át. Hogy ez megtörténhetett, abban óriási szerepet játszott a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a természettudományok és ezen belül is a biológia, a kémia és az orvostudomány képviselői foglalhattak el vezető helyet. Warren Weaver (1894–1978) mint alapítványi megbízott 1933 máju-

42 Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rendl., bev., jegyz. Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1972, Kossuth, 256–257. p.; Nagy Péter Tibor (2002) i. m. 42–43. p.

43 Ormos Mária (2008): Szellemirtás Európában. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 272. p. Az 1930-as évek második felétől felerősödött az a nézet – korántsem nélkülözve a valóságot –, hogy a Németországban elrendelt zsidóellenes intézkedések miatt vándorlás indult meg Magyarországra felé. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. április 8-án – többek között – ezzel is indokolta a törvény előterjesztését. „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosítása” jegyében vitte a nemzetgyűlés elé az első (1938. évi XV. tc.), Imrédy Béla miniszterelnök pedig a második zsidótörvényt (1939. évi IV. tc.).

sában körbeutazta Németországot és megtapasztalta az antiszemitizmus jelentkezését az egyetemeken. Az Egyesült Államokba visszatérve részt vett az Elűldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság (Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars) megalakításában. Az utána következő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775 ezer dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.⁴⁴

A második világháború utáni magyar tudományos életet és elitképzést a hidegháború hozta új (szorongatott) helyzetbe. A nemzetközi viszonyok romlása ellenére néhány magyar tudós még eljuthatott az Egyesült Államokba: 1947 júliusában részt vehettek V. Nemzetközi Gyermekgyógyászati Kongresszuson és el látogathattak a Harvardra, a Philadelphia és a Baltimore Egyetemre. A gyermekgyógyász Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) a VKM-nek készített feljegyzésben szorgalmazta az amerikai–magyar tudományos együttműködés fenntartását, s arra is kitért, hogy a Rockefeller Alapítvány szívesen nyújtana ehhez támogatást. Az amerikai–magyar kapcsolatok azonban 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását.⁴⁵ Az ország belpolitikailag átrendeződött, a Magyar Kommunista Párt Magyarországot az új tudományos központ, a Szovjetunió felé orientálta. A hazai tudományos életben ideológiai és politikai tisztogatás vette kezdetét. A Magyar Tudományos Akadémia az 1950-es években számos tudóst zárt ki a soraiból. Erre a sorsra jutott – a teljesség igénye nélkül – Alszeghy Zsolt (1888–1970) irodalomtörténész, Andreánszky Gábor (1895–1967) botanikus, Balogh Jenő (1864–1953) jogtudós, Alföldi András (1885–1981) régész, Abay Neubauer Gyula (1891–1978) közgazdász.⁴⁶

A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek tudósai és kutatói számára – a tudományos kutatás, az eredmények oktatási szabadságának veszélyeztetése, az áltudományosság intézményesítése⁴⁷ miatt – az Egyesült Államok újra menedékhellyé vált. A tudományos szakemberek köréből megindult újabb kivándorlási hullámhoz a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segít-

44 Stapleton, Darwin H. (1997): A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika. *Fizikai Szemle*, 3. sz. 101–103. p.; Palló Gábor (2002): The „Unacceptables”: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 384–386. p.

45 N. Szabó József (1998): *A magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948*. Budapest, Akadémiai, 133. p.; Tamás Pál (1982): *A tudománypolitika modelljei*. Budapest, Akadémiai.

46 A rendszerváltozás után az MTA 1989-ben számos tudóst rehabilitált.

47 Szovjetunióban a tudományos élet színvonalát ebben az időben – többek között – olyan „kutatók” fémjelezték, mint T. Gy. Lisenko ukrán származású biológus, Ukrajna Tudományos Akadémiájának (1934) és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (1939) tagja vagy I. V. Micsurin agrobiológus, növénynevelő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tiszteletbeli tagja. Akik a „liszenkoizmus” kapcsolatban ellenvéleményt fogalmaztak meg, könnyen a Gulagon végezhettek

séget nyújtott. Elmenekült Szent-Györgyi Albert, akit sokan követtek. Többek között 1947-ben a történész Borbula Ida (1900–1981), a sejtbiológus Klein György (1925–), 1948-ban Bay Zoltán (1900–1992), az antropológus Borhegyi István Ferenc (1921–1969).

Az 1956-os politikai forradalom és szabadságharc leverése és a megtorlás még inkább erősítette a hazai tudományos elit emigrálási törekvéseit. Nemcsak az atomfizikus Faragó Péter (1918–2004), a matematikus Lakatos Imre (1922–1974), a fizikus Muray Gyula (1930–1991), rajtuk kívül még számos nemzetközi hírnévű tudós kényszerült rá, hogy elhagyja az országot, az Egyesült Államokba vagy valamelyik nyugati országba távozzon.

Bár magyar tudomány elitjének XX. századi emigrációit döntően a politikai és a gazdasági viszonyok határozták meg, mégsem hagyható figyelmen kívül a tudományos élet alakulását mindenkor befolyásoló – politikától sem mentes – szerkezet.

A tudomány nemzetközi világában időről időre úgynevezett centrum–félperiféria–periféria viszonyok alakultak ki. Centrum volt például (a kémia területén) a XVIII. században és a XIX. század elején Franciaország, és periféria (amely szorosan kapcsolódott a centrumhoz) például Magyarország egész tudományos rendszere, amely a második világháborúig a német mintát követte.⁴⁸ Mind a centrumnak, mind a félperifériának és perifériának mindig megvolt és ma is megvan a maga helye és szerepe a tudományos élet alakulásában és innovációjában. Az egyik feltételezi a másikat, mi több, csak együtt létezhetnek, néha igen csak sajátos, sőt nem konfliktusok nélküli viszonyok közepette.⁴⁹

A hazai egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó ambiciózus és tehetséges fiatalok számára a helyi tudományos „közeg” (az értékelés és a viszonyítás szempontjai) gyakran oly szűk kereteket és kényszereket is jelentett – nemcsak a múltban, a jelenben is –, amelyek felerősítették⁵⁰ a jól felszerelt, korszerű műszerezettséggel, kiváló tudósokkal rendelkező, nyitott, kreatív szellemiségű nemzetközi tudományos centrumok vonzerejét.

48 Palló Gábor (2001): Az európai egyetem funkcióváltozásai. In Tóth Tamás (szerk.): *Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza, illetve <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm> – Letöltve: 2009. 02. 14.

49 T. Kiss Tamás (2009): Tudáscentrum és (regionális) identitás. In Bajusz Bernadett et al (szerk.): *Professori Salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Békéscsaba. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 219–230. p.

50 Palló Gábor a centrum–periféria szerkezetben a „vonzás–taszítás” sajátos viszonyait is láttatja. Hevesy György, Békésy György és Wigner Jenő esetére hivatkozik. Palló (2004) i. m. 43–44., 53. p.; Palló Gábor (1985): „Egy boszorkányper története: Miért távozott el Hevesy György Magyarországról?” *Valóság*, 7. sz. 77–89. p. Az MTA tagjai közül az 1950-es években eltávolított akadémikusokat, ellehetetlenített tudósokat kizáró szemlélet a Kádár-korszak „megengedő viszonyai közötti, vidéki továbbélését” érzékeltette Bánlaky Pál–Varga Csaba (1979): *Azon túl ott a tág világ* (Budapest, Magvető) könyve.

Az 1989/90-ben bekövetkezett rendszerváltás a hazai tudományos elit számára nemcsak különösen vonzóvá, de elérhetővé is tette a nemzetközi tudományos világ centrum–félperiféria–periféria szerkezetébe illeszkedő szakmai-egzisztenciális előrelépés-fejlődés lehetőségét. A „határokat légiesítő” Európai Unió kedvező feltételeket teremtett a tudomány, különösen a természettudományok művelői számára. Számos (többnyire fiatal) kutató hagyta el az országot, vállalt munkát nyugati kutatóintézetekben, multinacionális vállalatoknál. A társadalom számára egyre inkább bizonyossá vált, hogy az Európa Unióhoz történt csatlakozás magában rejtje a hazai tudományos potenciál, a szellemi tőke, az új „marslakók” felvásárlását is.⁵¹

A tudományok határai nem azonosak az országhatárokkal
A „védővámok” megszűnése

A XX. század második felétől, különösen utolsó negyedétől egyre érzékelhetőbbé, egyre erősebbé vált az igény (és kényszer), hogy a magyarországi tudósok a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe kapcsolódjanak. Közrejátszott ebben az a globalizációnak nevezett jelenség, amely mind erőteljesebben kezdte megkövetelni a magyar tudományos élettől a tudományok nagy nemzetközi centrumaihoz való csatlakozást. A rendszerváltozás, az Európai Unióhoz történt csatlakozás és az országok közötti „szellemi védővámok” megszűnése inspiráló hatást gyakorolt az egyéni önmegvalósítási törekvésekre is. A rendszerváltozás után számos, nemzetközi mércével is mérhető kutató kapott hosszabb-rövidebb időre meghívást a nyugati világ vagy az USA egyetemére, világ kutatócentrumának számító NASA intézményeibe, „gyarapítva a marslakók táborát”.⁵² Sok tehetséges fiatal kezdhette meg tanulmányait külföldön.

Az Európai Unióban bevezetett tudományos szakemberképzést is megalapozó felsőoktatási rendszer jelentős, ám ellentmondásokkal terhelt hatás gyakorolt a hazai tudomány és felsőoktatás életére. A viszonylag rapidan „meghonosított” bolognai rendszer három szintű képzési struktúrája számos problémát idézett elő. Bizonyossá vált, hogy az ún. BA alapidiploma nem jogosít fel szakmai munka végzésére. A „bolognai ajánlás” „padlóra küldte” a hazai tanárképzést: ez a képzési szerkezet egyáltalán nem inspirálja, motiválja a hallgatót arra, hogy tanár

51 Marx György (2000): *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét*. Budapest, Akadémiai. Palló Gábor (2004): *Zsenialitás és korszellem. Világhírű magyar tudósok* (Budapest, Áron) című munkájában következetesen a „magyar jelenség” kifejezést használta.

52 Kott Ferenc–Joó Kinga (2005): *Magyar oktatók és kutatók Nyugaton. A nyugati magyar szellemi potenciál feltérképezése és reintegrációjának lehetősége a magyar tudomány életében*. www.hungarianamerica.com/.../Nyugati_Magyar_Tudomanyosság_Program_Jelentes_2pdf – Letöltve: 2010. 11. 22.

legyen! A bolognai rendszerű képzés ugyanakkor „felvillantotta” a hazai tudományos elit „szellemi piacszerzésének” lehetőségét is. Az indított új alapszakok (BA) és mesterképzések (MA), valamint doktori iskolák (PhD) akkreditálási követelményei egyenesen megkívánták az intézményi és a szakmai nyitottságot. A korábbi évtizedekhez mérten nagyobb teret kaphatott az ország meghatározó egyetemeiről, az MTA kutatóintézetéből, a fővárosból vidékre utazó – „intercity professzoroknak” is nevezett – tudósok, minősített oktatók által képviselt „tágabb világ”,⁵³ jóllehet a tapasztalatok azt igazolják, hogy innovációs tevékenységük hatása (többszörféle) a „helyi értékelési és viszonyítási alapok” miatt) nem vagy csak korlátozottan érvényesült.

Megfogalmazódik a kérdés: vajon továbbra is kulturális örökségünk részének tekintendő-e, hogy a közember, a hazai tudományos közélet és valamennyi politikai kurzus sajátos megértéssel kezeli a jelenséget, hogy tudományunk nagyjai közül oly sokan másutt keresték/találták/találják meg kibontakozásuk lehetőségeit?! Igaza lenne Tamás Pálnak? A szociológus szerint a „mennyi nagy alkotótadtunk a világnak mítosz a magyar identitás” olyan integráns része, amely „rajtunk kívül csak a lengyelekre és a diaszpóra népekre, az örményekre, és a zsidókra igaz”?⁵⁴

Az írás első változata a *Felnőttképzési Szemle* című folyóiratban látott napvilágot. T. Kiss Tamás: A tudományos szakemberképzés (támogatása) nem ismer(t) határokat?! Tanulások és tapasztalatok a 20. század első feléből. *Felnőttképzési Szemle*, IV. évf. 2010. 1. sz. 42–58. p. [online] <epa.oszk.hu/01200/01251/00004/pdf/>

T. Kiss Tamás: A három „T” (Tudósnevelés, támogatások, távozások, különös tekintettel a 20. század első felére). *Szín. Közösségi művelődés*, XVI. évf. 2011. 2. sz. 22–37. p.

A tanulmány teljes terjedelemben e kötetben jelenik meg először.

53 Sajátos mutatója ennek a rendszerváltozás utáni időszak, amikor szinte valamennyi vidéki egyetemi kar, tanszék arra törekedett, hogy budapesti oktatót, kutatót alkalmazzon.

54 Mártonffy Zsuzsa: Világhírű ismeretlenek. Magyarok, akik külföldön lettek híresek. *Figyelő*, 2008. 6. sz. 32–43. p. www.fgyelo.hu/hetilap/.../vilaghiru_ismeretlenek/www.fn.hu/hetilap – Letöltve 2010. 11. 17.; T. Kiss Tamás (2002): *Fordulatok-folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum, 32–33. p.

A Nobel-díj történetében két olyan díjazott volt, aki Magyarországról utazott ki az átadási ceremóniára: Szent-Györgyi Albert (orvosi, 1937) és Kertész Imre (irodalmi, 2002). Szent-Györgyi előbb Szegedre vitte az érmét, majd a világháború kezdetén a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolta tőle: a plakett a mai napig ott látható (Szent-Györgyi a múzeumtól kapott összeget az akkoriban kitört finn–szovjet háború finnországi szenvedőinek ajánlotta fel). Öröndetes, hogy az első és a második világháborúban elesett magyar katonák nyughelyét méltó megemlékezések, sírkertek kezdik jelezni. Sajnálatos azonban számos magyar és Magyarországról távozott, világhírűvé vált tudós sírjának és emlékhelyének jelenlegi állapota. Kovács László: *Gábor Dénes nyughelyének megtalálása*. www.vasiszemle.t-online.hu/2004/05/kovacs.htm – Letöltve: 2010. 11. 20.